Vol 2 Issue 1 Oct 2012

ISSN No : 2249-894X

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Review Of Research Journal

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2249-894X**

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Advisory Board

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de AlmeidaFederal University of Rondonia, Brazil

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang
University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier
Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA

May Hongmei Gao
Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin
Rollins College, USA

Liu Chen
Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao
Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf
University Walla, Israel

Jie Hao
University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea
University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea
Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour
Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop
PhD, Partium Christian University, Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR
King Abdullah University of Science & Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR
Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

Nimita Khanna
Director, Isara Institute of Management, New Delhi

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

P. Malyadri
Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar
PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

C. D. Balaji
Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole
PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut (U.P.)

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake
MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA
UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI
Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh
Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.........

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.ror.isrj.org

Review Of Research
Vol.2,Issue.1 ,Oct; 12pp.1-4
ISSN:-2249-894X

Available online at www.reviewofresearch.net

RESEARCH PAPER

प्रतापगडाचे युद्ध आणि अफजलखानाचा वध

अनिल माणिकराव बैसाणे

झेड् बी. पाटील कॉलेज, देवपूर, धुळे

सारांश :-

शिवरायांच्या जावळीवरील विजयामुळे रायगड, चंद्रगड, मकरंदगड, सोनगड हे किल्ले व पूर्ण जावळीचा प्रदेश स्वराज्यात आल्याने महाराजांच्या जहागिरीला राज्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. कारण दुप्पटीची प्रादेशीक वाढ होऊन स्वराज्याच्या सीमा समुद्रापर्यंत जाऊन भिडल्यात. प्रचंड संपत्तीची प्राप्ती होऊन नवीन गड बांधणी व लष्कर उभारणीस प्रारंभ झाला.

प्रस्तावना :

कोंडेनळी, ढवळा, सापळखिंड, पारघाट सारखे कोकणातील लष्करीदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण घाट महाराजांच्या ताब्यात आलेत. यावेळेपर्यंत महाराजांच्या स्वराज्याची सीमा कोकणात माहुलीपासून ते महाडपर्यंत तर उत्तरेला घोडनदीपासून ते दक्षिणेस सातान्यापर्यंत भिडल्या होत्या. चाळीस लहान–मोठ्या गडकिल्ल्यांसह 10 हजार घोडदळ सेनापती नेताजी पालकरांच्या नेतृत्वात तर येसाजी कंक यांच्या नेतृत्वात 10 हजार पायदळ सज्ज झाले होते आणि मोरोपंत पिंगळेंसारखा कुशल मुख्य प्रधान लाभला होता. कोंडाणा, प्रबळगड, त्रिकोणा हे किल्लेही जिंकून घेतलेत. महत्त्वाचे म्हणजे जावळीजवळच्या भोरप्या डोंगरावर महाराजांनी एक नवा गड बांधला हाच प्रतापगड होय.

प्रतापगडाचे अजिंक्यत्व :

यामुळे महाबळेश्वर ते रायगड मार्गावर एक मजबूत किल्ला सन 1656 ते 1658 अशा अवघ्या दोन वर्षातच अस्तित्वात आला. अफजलखानासारख्या विजापूरी बलाढ्य सरदारास याच गडाच्या पायथ्याशी ठार करून केलेल्या प्रतापावरून गडास दिलेले प्रतापगड हे नाव सार्थक असल्याचे दाखवून दिले. सन 1689 चा अपवाद सोडल्यास पेशवाईच्या अस्तापर्यंत शत्रूस एकदाही प्रतापगड जिंकता आला नाही.[1]

अफजलखानाचा वध :

स्वराज्य आणि शिवरायांवरील पहिले मोठे संकट म्हणजे अफलखानाची स्वारी होय. मराठ्यांच्या इतिहासातील हा प्रसंग अत्यंत महत्त्वाचा होता. कारण या स्वारीमुळे शिवरायांचे जर बरे–वाईट झाले असते तर महाराष्ट्र राज्य आणि संस्कृती नामशेष झाली असती. आपल्याला म्हणजेच महाराष्ट्राला आणि मराठ्यांना इतिहासच राहिला नसता. स्वराज्य हे फक्त स्वप्नच राहिले असते. म्हणूनच या प्रसंगातून शिवरायांनी स्वतःबरोबरच महाराष्ट्र आणि मराठी स्वराज्यालाच नवा जन्म मिळवून दिला.

सन 1656 मध्ये महमंद शाह या आदिलशाही सुलतानाचा मृत्यू झाल्याने बेगम बडीसाहिबाने अलि आदिलशहास गादीवर बसवून सत्ता सूत्रे स्वतःच्या हाती घेतली. शिवरायांचा बंदोबस्त करण्यासाठी अफजल (अव्वल दर्जाचा) सेनानीची नियुक्ती करून शिवरायांना ठार करण्याकरीता पाठविले. अफजल खान तुळजापूर व पंढरपूर या तीर्थस्थळांना उपसर्ग पोहचवत स्वराज्यात आला. महाराजांनी राजगडावरून जिजाऊंचा निरोप घेऊन प्रतापगडाचा आश्रय घेतला. मोठ्या युक्तीने खानास वागवून भेट प्रतापगडाच्या पायथ्याशी निश्चित केली. 10 नोव्हेंबर 1659 रोजी प्रत्यक्ष दगाबाज अफजलखानाचा वध करून स्वराज्य राखले. या पराक्रमाचे वर्णन करतांना सभासदांनी महाराजांना

भीमाची उपमा देऊन अफजलखान म्हणजेच दुर्योधनास ठार केले.[2] या ठिकाणी शिवरायांच्या पराक्रमावर प्रसन्न होऊन त्यांनी शिवरायांना अवतारी पुरुष संबोधले आहे. या प्रसंगावर भाष्य करतांना सेतू माधवराव पगडे यांनी म्हटले आहे की, '10 नोव्हेंबर 1659 ला खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राचे राज्य अस्तित्वात आले.' महाराजंच्या लौकिकात वाढ होऊन खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र सत्ता निर्माण झाली.[3]

अफजलखानाचा मृत्यू व त्याच्या सैन्याची कत्तल आणि पिछेहाट म्हणजे विजापूर दरबाराला जबरदस्त धक्काच होता. अफजलखानासारखा बलाढ्य शत्रू नामशेष केल्यावर महाराजांचे स्वराज्य आता भक्कम पायावर उभे आहे हे सिद्ध झाले. आदिलशाही फौजांची धुळधान झाल्याने महाराजांच्या मराठा फौजांनी वाईपर्यंत पाठलाग केला. पुढे कोल्हापूरपर्यंत येवून किल्ले व प्रदेश काबीज केलेत. आदिलशाही ताब्यातील पन्हाळ्यावरही वर्चस्व केले.[4]

अफजलखानाचा शिरच्छेद लोककथा :

अफजलखानाचा अंगरक्षक सय्यद बंडा हा मंत्रविद्या पारंगत असून कापलेले शीर पुन्हा मंत्र बळाने जोडतो. असे होऊ नये म्हणून महाराजांनी धडापासून शीर वेगळे केल्यानंतर आपल्यासोबत गडावर नेले. अशी लोककथा आहे. (अर्थात सय्यद बंडा हा अफजलखानासोबतच ठार झाला होता.) यात कोणतीही ऐतिहासिकता नाही. तर दिनदार कुफ्रशिकन (काफिरांचे निर्दालन करणारा) आणि दिनदार बुतशिकन (मूर्ती विध्वसंक) अशी ख्याती असणाऱ्या घमेंडखोर अव्वल दर्जाच्या सेनानीला ठार करून आदिलशाहीवर जबरदस्त प्रहार करण्याच्या हेतूच्या परिपूर्तीसाठी शीर कलम करून महाराज आणि त्यांचे लढवय्ये अंगरक्षक जिवा महाला आणि संभाजी काऊजी यांनी गडावर आणले. नंतर ते राजगडावर नेऊन जिजाऊंना दाखविण्यात आले (हाच अफजल की ज्याने शहाजी महाराज साहेबांना कब्द करून थोरला बंधू संभाजी यास ठार करविले होते.) आणि नंतर ते राजगडाच्या भिंतीमध्ये गाडण्यात आले. प्रतापगडाच्या पायथ्याशी महाराजांनी अफजलखानाची कबर बांधून त्याठिकाणी दिवाबत्तीची सोय लावली होती. ही कबर म्हणजे साधा चुन्यात बांधलेला ओटा होता. नंतर मात्र निजामाने सन 1895 मध्ये याठिकाणी संगमरवरी दगडाचा वापर करून भव्य छत उभारले. आज हे स्थळ पोलिस संरक्षणात असल्याने कोणासही प्रवेश मिळत नाही. अफजल मेमोरीयल सोसायटीतफे कबरीची देखभाल केली जाते.[5]

प्रतापगडाचा इतिहास :

महाबळेश्वरपासून उत्तरेस व नंतर पश्चिमेस उताराच्या घाट रस्त्याने खाली येऊन 18 कि. मी. वर पारगावपर्यंत गेल्यास तेथून डाव्याबाजून चार ते पाच कि.मी. वर चढून प्रतापगडावर जाता येते. प्रतापगड हा घनदाट काटेरी–झुडुपांनी आणि रानवेलींनी वेढलेला वनदुर्ग आहे. अफजलखानाच्या समाधीपर्यंत जाऊन तेथून थोड्याच अंतरावर गडाच्या पश्चिमबाजूच्या मुख्य प्रवेशद्वारातून गडाच्या आत प्रवेश करता येतो. पारगाव हे प्रतापगडाच्या पायथ्याशी असलेले प्राचीन पवित्र स्थळ मानले जाते. या गावात श्रीरामवरदायिनीचे जागृत देवस्थान आहे. रावणाने अपहरण केलेल्या सीतेचा शोध घेत प्रभू रामचंद्रांनी याठिकाणी येऊन देवीकडून वर मिळविला होता. तेव्हांपासून देवीला श्रीरामवरदायिनी म्हणून संबोधले जाते.[6]

गडावरील तुळजाभवानीचे मंदीर :

महाराज हे भवानी देवीचे निस्सीम भक्त होते. त्याकरिता ते नेहमी तुळजापुराला देवीच्या दर्शनासाठी जात असत. आजही तुळजापुरला भवानी देवीच्या मंदीराच्या मागच्या बाजूला (पश्चिम दिशेला) शिवराय येत असलेल्या रस्त्याचा आणि प्रवेशद्वाराचा निर्देश दाखविलेला आहे. मात्र हे नित्य पूजेकरिता आणि दर्शनाकरिता सोयीची नसल्यामुळे महाराजांनी प्रतापगडावरच भवानी मातेचे मंदीर बांधून मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करवून घेतली. त्याकरिता महाराजांनी नेपाळ नरेश लिलासेन यांच्याकडे मंबाजी पानसरे यांना पाठविले होते. नेपाळमधून गंडकीनदीच्या पात्रातील शिळेपासून देवीची मूर्ती घडवून आणली. राज्यभिषेकाच्या समारंभापूर्वी महाराजंनी देवीला 120 किलो (3 मण) सोन्याचे छत्र अर्पण करून पूजा बांधली होती. पुढे 1929 मध्ये दरोडेखोरांनी दागदागिन्यांसह येथील सोन्याचे छत्र चोरीस नेले.[7]

थोडक्यात पाहिले तर अफजलखान प्रसंग म्हणजे स्वराज्यावरील पहिलेच मोठे संकट होते. यात महाराजांचे जर काही बरे–वाईट झाले असते तर महाराष्ट्र राज्य, संस्कृती आज अस्तित्वात राहिली नसती. याबरोबरच मराठ्यांच्या स्वराज्याचा आणि सामान्य जनतेचा राज्याचा शेवट झाला असता. मात्र शिवरायांनी हे प्रकरण अतिशय धूर्त आणि मुत्सद्दीपणे हाताळून आपल्या अंगभूत अनेक गुणांचे प्रत्यक्ष दर्शनच घडविले. हिंदू धर्माचा, संस्कृतीचा, सामान्य रयतेचा आणि भोसले घराण्याचा पारंपरिक हाडवैरी असलेल्या अफजलखानास ठार करून मराठा स्वराज्याचा अस्मिता राखली.

संदर्भ :

1.ठाकूर अंजली, महाराष्ट्रातील गड–किल्ले, अमोल प्रकाशन, पुणे, 2009, पृ. 6
2.पवार डॉ. जयसिंगराव, शिवाजी आणि शिवकाल, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2001, पृ. 78.
3.आचार्य डॉ. धनंजय, मराठा सत्तेचा उदय, (1600 ते 1707) श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2007, पृ. 75.
4.कुळकर्णी अ. रा., खरे ग. ह. (संपा.), मराठ्यांचा इतिहास (खंड 1 ला), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन (महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी), पुणे, 2006, पृ. 157.
5.घाणेकर प्र. के., साद सह्याद्रीची भटकंती किल्ल्याची, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, 2007, पृ. 156.
6.प्रत्यक्ष सर्व्हेक्षण, दिनांक 12 मे 2009.
7.भोसले प्रविण वसंतराव, वनदुर्ग प्रतापगड, नरसिंह पब्लिकेशन्स, सांगली, पृ. 12.

अनिल माणिकराव बैसाणे

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- Directory Of Research Journal Indexing
- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.ror.isrj.org